

Әдебиятлар

1. Бердак. Таңламалы шығармалары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.
2. Юсупов И. Қарақалпақ халқының миллий мақтанышы. // Бердак. Сайланды шығармалары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997 китабында алғы сөз. 5-12-б.
3. Максетов Қ. Бердак творчествосының үйрениліуі. // Бердак хақында сөз. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.
4. Пахратдинов Ә. «Бердак шайырдың көркемлік дүниәсы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2007.
5. Пахратдинов Ә. Бердак шайыр дәретіушилигиниң гейпара мәселелери. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2003.
6. Словарь литературоведческих терминов. -М.: «Просвещение», 1974
7. Максетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ағызеки дәретпелери. –Нөкис: «Билим», 1996.
8. Пахратдинов Ә. Бердак шайырдың дәстанлық шығармалары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.
9. Нурмухамедов М. Бердах–основположник каракалпакской литературы. –М.: «Знание», 1978.
10. Муртазаев А. Бердақтың «Ақмақ патша» поэмасы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.

ӨТЕШТИҢ «БЕРДАҚ БАҚСЫҒА ЖУҰАП» ҚОСЫҒЫНДА ТАРИЙХЫЙ ДЕРЕКЛЕР

Б.А.Давлетов – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

XIX әсирдеги жасаған шайырлар поэзиясын үйренгенимизде, қарақалпақ халқының әдебий тилиниң қәлиплесиуі хәм рауажланыу жолларын, олардың поэзиясында ушырасатуғын тарийхый уақыялар хәм шахслар исимлерин ушыратуы арқалы көплеген тарийхый дереклерден де хабардар боламыз.

Қарақалпақ мәмлекетшилиги бир неше рет дүзилсе де, өзимизге тиккелей хәм жақын қатнасықта болған Хийуа ханлығының тарийхын жазып барған Абулғазы ямаса Мунис хәм Ағахийдей арнаұлы тарийхшыларымыз болмаса да, Жийен, Әжинияз, Бердак, Өтеш сыяқлы халқымыздың тарийхына итибар берген алдыңғы қатардағы адамлары болды. Олар өзлериниң дәреткен шығармаларында қарақалпақ халқының тарийхына байланыслы дереклерди поэзия тили арқалы берип барған.

Бул мәселеге Бердак дәретіушилигин изертлеген илимпаз А.Каримов: XVII әсирде жасаған Абулғазы хәм XIX әсирде жасап өткен тарийхшы Ағахий жазған «тарийх» китапларының үлгиси жоқ емес бар, оның илимий бояуынан көре әдебий бояуы басым» деп жазады [2:24.]

Бундай шығармалардың қатарына Жийен жыраудың «Посқан ел», «Уллы тау», Әжинияздың «Бозатау», Бердақтың «Шежире» хәм басқа да дәстанлары киреди. Ал, Өтеш Алшынбай улының Бердақтың «Мүйтен» қосығына жууап ретинде жазған «Бердак бақсыға жууап» қосығында да өткір сатиралық көринисине қарамастан, көплеген тарийхый дереклерди ушыратамыз. Қосықтың көлемі 65 куплеттен ибарат.

Қосық басланыудан Өтеш «Түбимиз Қоңырат тууысқан адам»... деп узақ тарийхқа нәзер таслайды. Буннан соң Өтеш Бердақтың әкеси Ғарғабай хәм шешеси Қарқара жөнинде мағлыұмат береді. Қосықты жазыуда Өтеш тийкарынан Бердак хәм оның атабабасы жөнинде мағлыұмат бериуді мақсет етпейди. Ал, Бердақтың басындағы қайғы пүткил халықтың басындағы қайғы дегендей оған тилеклеслик сезимин билдиреди. Себеби, 1827-жылғы Айдос бий көтерілиси, 1955-56-жыллардағы Ерназар алакөз басшылығындағы халық азатлық ушын болған көтерілислер ақыбетлери тек ғана Бердак ямаса қолдаулы урыуының басындағы апат емес, ал қарақалпақ халқының басындағы трагедия екенлигин Өтеш шайыр да жақсы биледи. Өтеш шығармада Айдос бийге баслы дыққатты аударайды. Автор қосықта Айдос бийдің атын тууырдан-тууы келтирип жазады:

Не бәле бар халың билип турғанда,
Патша емес пе еки иниси аман турғанда,
Өлтирдим деп Хийуа ханға барғанда,
Қандай баха алып қайттың, қолдаулы [8:118].

Топламда 118-бетте 2-силтемеде «Қолдаулы» - Бердақтың урыуының аты. Шайыр Бердаққа қарата айтып отыр, деп бир тәреплеме түсиник берилген. Бирақ шығарманы оқып отырсақ қосықтағы ашшы хақықатлық тек ғана Бердаққа емес ал, пүткил қарақалпақ халқына қарата айтылып отыр.

Илимде Айдос бий хәм Бердақтың Айдос бий көркем образы жөнинде Н.Дәуқараев бирнши болып пикир айтады [3:38.]. Буннан соң С.Камаловтың [4:178], И.Сағитовтың [11], А.Пахратдиновтың [9:190-195] т.б. әдебиятшы хәм тарийхшы илимпазлар Айдосты түрлише таллау жүргизеди. Бирақ тийкаргы бағдар Айдос жеке мәпи ушын сатқынлық жолына түсиуі сөз етиледі.

Өтеш шайырда Айдостың бул исин қаралаудан бетер ашынады. Бул жағдай халық басында бар екен деген жууаққа келеді.

Қарақалпақ әдебиятында айтыс мәселесин арнаұлы изертлеген илимпаз К.Алламбергенов Өтештиң идеясын: “Хийуа ханы бизиң усы әззи тәрепимизден пайдаланып, өзимизди-өзимизге жемтик етип атыр. Буған жол қоймауымыз керек” деген идеяны алға сүреді” деп дурыс көрсетеді [1:106.].

Өтеш шайыр Бегис пенен Мыржықтың өлиминен тоқтап, олардың ағасы Айдос себепли курбан болғанлығы жырланады:

Байлап берип Мыржық пенен Бегисти,

Хийуа ханға олжа болдың, қолдаулы [8:121]- деп көрсетеді.

Өтеш қосықта Айдостың балалары Ырза менен Төре хақында:

Айдостың баласы батыр Ырзаны айт,

Оны айтқанша қудықта өлген Төрени айт ...[8:123], -деп келтиреді.

Бул тууыралы илимпаз И.Сағитов «Сахра бүлбили» монографиясында 1827-жылғы Айдос басшылығында көтерілис уақытында Қоңырат қорғаны ушын болған сауашта: «Айдос әскерлери жеңилип, Ырза өлип, Төре хан әскерлериниң қолына түскен хәм Хийуаға апарылып өлтирилген» деп Ағахий мийнетлеринен дерек береді [11:224].

Өтеш қосықта Ерназар алакөзге хұрмет пенен қарайды.

Өтип еди Қожаназар, Қосназар,

Халқына болып еди бийхазар,

Соған мегзес болып тууып Ерназар.

Аларды Айдосша еткен, қолаулы [8:124]

Қосықта шайыр Ерназарды Қоңырат арасынан шыққан батырлар Қожаназар хәм Қосназардай халыққа қайыркым еди деп сүүретлейди.

С.Мәтекеев: «...Бул шығарма Бердақтың өмирбаянын тиклеу ғана емес, ...тарийхый тулғалары Бердақтың «Шежире» дәстанындағыдай тарийхый хронологиялық избе-излик қатаң сақланады» деп көрсетеді [7:84].

Он төрт уруу көчбей калыб

Йана дәрияға қала салыб,

Қошназар билән Нуртай боуб,

Қазақ мәнән чабысқан екен. [2:159]

Өтеш шайыр бул қосықта Ерназар ала көзди “Батыр аңқау ер гөдек” дегениндей хәммеге бирдей исенетуғынын жазады.

Ерназар дос тутып ойламай аны,

Шеринди туқым күрт еттин, қолдаўлы [8:125.]
-деп Ерназар алакөзди Шерге яғный арысланлар-
дың патшасына теңейди.

Өтеш қосықта XIX әсирдеги белгили қарақалпақ
бийлеринен Турым бий, Нияз бий хәм оның баласы
Ораз аталықлардың атларын да келтиреді.

Ояқта Турымбий усы деп мураз,
Алпыс бий куралды басшысы Нияз,
Ант, суў менен жегизди бираз,
Айып билмес ҳасылың натық, қолдаўлы [8:124]

Қосықта келтирилген қолдаўлы Нияз бий Ай-
достың заманласы болған. Ол Айдос бийдің “алма
жеген алпыс бий”иниң ишинде болмайды. Айдостың
өлиминен кейин қолдаўлылардың бийи дәрежесине
ериседи. Бирақ, Өтештиң жазыўынша, Ерназар
алакөздің көтерілиси дәуиринде де 60 бийдің алма-
ны бөлишип жеў дәстүри болған.

Бирликке жегизсек дийип алманы,
Ерназарға ҳасылың натық, қолдаўлы [8:124].

Нияз бий Ерназар алкөздин заманында қартайған
адам болған. Дәслеп көтерілиске қолдаўлы руўының
бийи сыпатында басқа бийлер менен бирге қатнасады.
Соң Хийўа ханына сатылып, көтерілисти бастыруға
баласы Оразды хан әскерлерине қосып жибереді.
Оның баласының ырас аты Оразмухамед Нияз бий улы
болған.

Ораз (Оразмухамед - Б.Д.) бийлик дәрежесине ийе
болмаса да, әкесиниң бийлиги есапқа алынып дәслеп
аталық болған. Бул ҳаққында тарийхшылар: “Сейд-
мухаммед ханға ең берилген қарақалпақ бийлери ата-
лық болды,-деп көрсетилип, 6 аталық арасына қол-
даўлы Ораздың да аты келтириледі, соң -олардың
барлығы 1855-56-жыллардағы көтерілисти басты-
руға актив қатнасқанлар еди” деп келтиреді [6:77].

Нияз бийдің улы аталығыңды,
Мойныңа алмайсаң қаталығыңды.

Ораз аталық қарақалпақлардың Россия патша-
лығына қосылғаннан кейин де оларға хызмет етип
жағынып, болыс дәрежесине ерискен хәм балалары
менен бирге белгили сүтхор болған. Бул ҳаққында
академик Х.Ҳамидовтың «Ески қарақалпақ тилиниң
жазба естеликлери» мийнетинде келтирилген рәсмий
документлердин нускаларында: «...Ешим болысының
управители (волостной управитель. Б.Д.) Оразму-
хаммед аталықтан қарызға 27 манат ақша алғаны
хаққында қазы хат. 1883-жыл 1-июльде жазған. [12:46]

Өтеш «Бердақ бақсыға жуўап» қосығында
қарақалпақлар турмысында үлкен абыройға ийе Ту-
рым бий хаққында тоқтап өтеди. Турым бий туўралы
әдебиятта шатаслықлар көп, тарийхшыларда толық
хәм анық мағлыўмат көрсетпеген. Оның ақлығы Аб-
димурат Дәулетмурат улының (1919-жылы туўылған -
Б.Д.) айтыўына карағанда, Турым бий Бердақтың за-
манласы болып 1920-жылы 90 жасларында қайтыс
болған. Жасаған жери Тахтакөпирдин «Қара ой» деген
жери болған. Қартайғанда қабағы көзин басып турған.
Ережеп бий жылқылардың сыншысы болса, Турым

қабағын бармағы менен көтерип адамларды сынап “бул
келешекте мынандай адам болады” деп айтқан. Турым
курғын шаңарақтан шыққан. Хийўа медресесин пит-
керген. Ханның усынысы менен Бухара медресесинде
оқыйды. Бирақ, феодаллық урыслар себепли оқыўын
тоқтатады. Сейид Мухаммед сарайында мөхирдар
лаўазымында ислеген. Хийўа яки Бухарада медресе
питкерген адамлар ахун болған. XIX әсирде олардың
арасында да оғада бай адамлар болған. Басқарыў
хызметиндеги адамлар Хийўа ханлары тәрәпинен
тайынланатуғын еди. Бундай хызметтеги адамлар
қарақалпақлар арасында аз еди [5:184.]

Сейид Мухаммед хан Ерназар алакөз көретилиси-
нен кейин Турымды қарақалпақлардың Қолдаўлы
урыўына бий қылып жибереді. Ол халық арасында
“Туреке бий”, Хийўада “Төр ака” деп хұрмет пенен
тилге алынған. Сонлықтан халық әпсаналарында Ту-
рым бий, Туреке бий, Төреке бий деп араласып қолла-
ныла береді. “Турекенин хан менен анда ушырасыўы”
деген әпсанада: Жас Туреке батыр болған, аң аўлаўды
үрдис еткен. Бир күнлери Ақ жағыс, Көк өзек бойла-
рынан қуас ата алмай кеште аңнан бос қайтып киятырса,
муздың шала қатқан жеринде қонып отырған 2 ғазды
көреді. Аtpақшы болып мылтығына асылса дәрьяның
арғы жағынан мылтық атылып еки ғаз бирден үрkip
ушады. Жас жигит болған соң бул да пилтели мыл-
тығын атып бир ғазға оқ тийгизеди. Қуяштың батып
баратырған қызыл нурынан екнши жағыстағы адам-
ның тоны жалт-жулт етип көзге тасланады. Хийўада
оқып келген түсимпаз жигит аңшының Хийўаның ханы
екенлигин бирден аңлап оның қәхәринен сескенип ой-
ланбастан тонын шешип үстки кийимлери менен муз-
лы суўға секирип олжа ғазды суўдан алып шығады хәм
ханға тапсырады. Хан жас жигиттиң ерлигине кеўли
толып оның атын сораиды: Атым Туреке дейди. “Төр
ака” болатуғын жигит екенсең, -деп оны Бухара медре-
сесине оқыўын даўам етиўге жибереді. Көп узамай
Бухара-Хийўа қатнасықлар бузылып, ол Хийўаға кай-
тып келип сарайда жұмыс ислеген.

Сонлықтан қосықта Өтештиң: “Бий болып
халқыңды сорап Турымның” [8:119] деген қатарларын
ушыратамыз. Себеби, Сейд Мухаммед хан қолдаўлы
урыўынан Айдос бий, Ерназар бийлер шығып ханға
қарсы халықты көтергенин биледи. Көтерілислер ба-
сылғаннан кейин қолдаўлы урыўының ишинен шыққан
Нияз усаған адамларды бий қойғаны менен халық
оларды тыңламайды. Хан Хийўадан Турымды бий қы-
лып жибереді. Ол ханның да, қолдаўлылардың да
тәрәпин алмастан, халықты әдиллик пенен басқарып
тынышлықты сақлайды. Халық тынышланған соң хан
оны тағы Хийўаға шақырып алып дәслеп қарақал-
пақлардың ўәкили, соң өзиниң кенесгөйи етип алады.
Бул ҳаққында да көплеген әпсаналар бар [5:209].

Усы тәрәпинен Өтештиң «Бердақ бақсыға жуўап»
қосығы қарақалпақ әдебиятында тарийхый дереклерди
берйи менен де үлкен әхмийетке ийе.

Әдебиятлар

1. Алламбергенов К. “Қарақалпақ әдебиятында айтыс” -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1989, 106-б.
2. Бердақ. Таңдамалы шығармалары -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1987.
3. Дәўқараев Н. Бердақ шайыр -Нөкис: ҚҚМБ. 1950, 38-б.
4. Камалов С. Қарақалпаки в XVIII-XIX веках -Ташкент: “Фан”.
5. Қарақалпақстан АССР тарийхы I том. -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1975-ж.
6. Қарақалпақстан АССР тарийхы -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1975.
7. Матекеев С. “Өтеш шайыр шығармаларының поэтикасы” ф.и.к. ил.дәр. ал. уш. дисс. -Нөкис: 2005.
8. Өтеш Алшынбай улы. Таңдамалы шығармалары, -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1962, 122-б.
9. Пахратдинов Ә. Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары. -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1987.
10. Пахратдинов А. “Мәнили гәплер хәм халық әпсаналары” -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1989.
11. Сағитов И. «Сахра бүлбили» -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1977.
12. Ҳамидов Х. Ески қарақалпақ тилиниң жазба естеликлери -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1985.